

ERDÉLYI MÚZEUM.

IX. kötet.

1892.

II—III. füzet.

Olvasás és olvasmányok.¹⁾

I.

Ha a mai kort valaki egy szóval akarná jellemezni, talán legtalálóbban papiros-korszaknak nevezhetné. Soha annyi földolgozott rongyot nem használt fel a világ, mint a mennyit ma a könyvnyomdák és irodák elfogyasztanak. A mit a középkorban a könyvmásolók, szerzetesek és íródeákok éveken át tartó hosszas munkájukkal végeztek, azt ma egy egyszerű gőz-sajtó néhány óra alatt sokkal szabatosabban elvégzi. Igaz, hogy régen, mikor egy-egy dominiumot adtak egy bibliáért, jobban is megbecsülték a könyveket; élő tőke, igaz barát, elmaradhatatlan úti-társ volt egy-egy jó könyv, mely nemzedékről-nemzedékre szállt, mint az ékszer, mint az aranysujtásos ruha, mint szent ereklye. Még a reformatio korában is szentül meg voltak győződve az emberek, hogy a jó tankönyvnek száz esztendőig kell tartani. Hiszen a XVI. száz prot. iskolai rendtartásában világosan ki van mondva, hogy Melanchton görög grammatikájának örök időkre (für alle Zeiten) iskolai grammatikának kell lenni. Ma a kis iskolás is szemünk közé nevetne, ha csekély számú köny-

¹⁾ *John Morley*: „On the Study of Literature, London 1887.

The Earl of Iddeleigh: „The pleasures, dangers and uses of desultory reading, London 1885.

A. J. Balfour: „The pleasures of reading“, Edinburgh 1888.

Rev. F. D. Maurice: „The friendship of books“, London 1880.

E. Dowden: „The interpretation of literature“, London 1886.

F. Harrison: „The Choice of books“, London 1887.

A. Schönbach: „Ueber Lesen und Bildung“, Graz 1888.

R. W. Emerson: „Society and Solitude“, London 1870.

E. G. Salmon: „The reading of our girls and boys“, London 1887.

veiről csak annyit is állítanánk, hogy azokat neki 4—5 esztendőn keresztül szakadatlanul használnia kell. Régen az emberek átérték a könyveket, ma legjobb esetben átolvassák, közönségesen pedig csak nagy hirtelen átnézik, átforgatják. Régen örökölték a könyveket s a ház állandó barátjainak tekintették; ma a kölcsön-könyvtárból házról-házra hozzák viszik, a könyves boltokban adják-veszik, a könyvpiaczon cserélgetik: egy szóval ma a könyvekkel az arithmetikai permutatio és combinatio műveleteit végzik.

Hogy a könyvekkel való bánás merőben megváltozott, annak egyik nevezetes oka az óriási könyvtermelés. Mai napság a Magliabecchik, a Scaligerek, a Mirandolák, Johnsonok és hozzájuk hasonló nagy könyvmesterek messzelátó szeme kellene hozzá, hogy a nagy könyvtárakban, avagy csak róluk készült bibliographiák özönében eligazodjanak. A magunk forma közönséges olvasó valóságos lotteriai műveletet végez, mikor egy nagy könyvtárnak ezrekre avagy száz-ezrekre menő köteteiből egy néhányat olvasásra kiválaszt.

Soha nem voltam jelen az állami ügynevezett nagy sorsjátékok huzásán; de képzelem, hogy olyan érzés fogott volna el, midőn a számok százezrei között a magam szerény száma játszott, mint midőn a Britt Múzeum könyvtárából, vagy a párisi nemzeti könyvtárból, vagy a Vatikániból, katalógusok útbaigazítása nélkül kellett volna a magam szükségére való egy-két kötetet kikeresni. A Britt Múzeum könyvtárában, hol a könyveket síneken szállítják a nagy olvasó terembe, melyben 250 egyén egyszerre a legnagyobb kényelemmel olvashat és írhat, elszédül az ember feje, ha a könyvszekrények útvesztőjébe — vezető nélkül — megy be. Hasonló érzés fog el a párisi nemzeti könyvtár óriási termeiben, hol a könyvek száma az egy milliót jóval meghaladja, s hol az évi könyvtári gyarapodás 12 ezer kötetnél többre rug.

Ezeknek a könyvtár-óriásoknak láttára önkénytelenül eszébe jut az embernek az a régi debreczeni diák, a ki egy egyszerű falusi rectoriára indulásakor, az érette ment deputatio tagjaival könyveit a szekérre hordotta. Mikor a jó emberek egy pár száz darabot elpakoltak, de még mindig velt ugyan annyi leszállítani való, curator uram azt találta kérdezni a diáktól, hogy hát ezt a sok könyvet mind tudja rect'uram?

— Meghiszem azt, mondá önézettel a frissen sült rector, tudok én ezeknél még többet is.

— No hát, ha olyan sokat tud tiszteletes rect'uram, akkor szeretném tudni, hogy mi a mennydörgős mennykőért czipeljük magunkkal ezt a sok könyvet?

Ennek a naiv megjegyzésnek analogiájaképpen a nagy könyvtárak láttára az a kérdés jut eszünkbe: mire ez a teméntelen könyv? vajjon veszik-e az emberek a tenger könyvnek annyi hasznát, a mi arányban legyen a beléjük fektetett tőkével és a fenntartás költségeivel; s hogy vajjon nincs-e igaza Emersonnak, midőn azt mondja: „Valahányszor a cambridgei nagy könyvtárba mentem, mindig eszembe jutott, hogy ennek a tenger könyvnek a legjavát írószobám könyves polczain feltalálom.“

Az idő, mondják sokan, úgy megrostálja a könyveket, mint a hogy megsűri a természet a vizet és a bort. Abból a 25 ezernyi új könyvből, mennyit középszámítással évenként a mívelt nemzetek produkálnak, 10–20 esztendő mulva édes keveset fognak az emberek olvasni, mert a közvélemény, mint valamely újkori bíró-pár: Minos és Rhadamantus, kérlelhetlenül kiszorítja nagy részüket a közhasználatból.

Ámde előttünk áll az a nagy kérdés, hogy az iskolák, egyetemek, országos könyvtárak százazrekre menő kötetei és a hozzájuk járuló s folyton folyvást özönlő napi lapok és füzetek, egy szóval a nyomtatott papiros tengerével szemben, minő viszonyba jöhet olvasás-vágyunk, ha rá gondolunk erőnk korlátolt voltára és időnk végeességére? Hiszen ha eltekintünk attól a szaktudóstól, kinek élete könyvek között telik el; a ki könyvei jelentékeny részét nem annyira olvassa, mint inkább momentán használja; s ekként a közönséges olvasót veszszük fel, kinek ideje java részét az életpálya veszi igénybe, legkedvezőbb számítással két hét kell arra, hogy egy komoly könyvet figyelmesen végig olvasson. Ekként egy évben 25 könyvet, s 50 év alatt 1250-et olvasna el. Ha már most a kedvezőbb társadalmi állásukra való tekintettel, ezt a számot megkétszerez-zük, sőt megháromszorozzuk, akkor is minő parányi részét olvashatjuk a régi és új idők könyvözönének. Az a kis gyermek jut eszembe, a ki egy darab cseréppel akarta a tenger vizét kimerni.

Ily csekély erő és ily rövid idő mellett, a mennyivel mi ren-

delkezhethünk, nagy ellenmondásnak látszik a sorstól, a civilizációnak ez a nagy könyv-hozománya. Hogy is mondták csak Lear királynak idősebb leányai: Mire neked mylord száz, mire félszáz lovag? Nem elég egy? Mi szükség nekünk olvasmányul millió könyv; mire fél, vagy negyed millió, nem elég ezer? avagy 100; de mire annyi is, midőn a régi jó időkben nagy nemzetek is egyetlen könyvből birták műveltségüket meríteni: Európa nemzetei a Bibliából, a kínaiak Konfuciusból, a persák Hafizból? Vagy ha éppen liberálisok akarunk lenni, nem érhetik-e be az angolok Shakespeare-rel, Miltonnal, Baconnal; a francziák Molière-rel és Viktor Hugóval; a németek Goethével és Schillerrel, s mi magyarok Petőfivel és Aranyval? Valamint az okos útas az elsőrendű vendéglőbe száll, hol valamivel ugyan többet költ, de mindig jó társaságot talál és a legjobb utasításokat kapja, szintűgy az igazi tanulni vágyó is tudja, hogy a híres könyvekben található a legjobb gondolatokat és tényeket. Ide vágólag adja Emerson az olvasóknak a következő három szabályt:

1. Soha se olvass oly könyvet, mely nincs legalább egy éves.
2. Soha se olvass mást, csak híres könyvet.
3. Soha se olvass egyebet, mint a mit szeretsz.

E nézetekkel egybevévőlag mondja Harrison, hogy csak a legkitűnőbb műveket kell olvasnunk, mert az élet rövid, s úgy vagyunk vele, mint az útasok, kiknek gyorsan kell átútatniok egy számos nemzedékek műemlékeivel megtelt régi városon. Időnk rövidsége miatt csak éppen töredékét nézhetvén meg a teméntelen műemléknek, ne fecséreljük időnket másra, csak a legbecsesebh és a legkitűnőbb részekre.

Midőn Emerson azt kívánja, hogy az a mű, melyet olvasunk, legalább egy éves legyen, szintűgy irtózik a friss könyvektől, mint Harrison, a ki az új könyvek szakadatlan felhalmozódását szerencsétlenségnek tartja. A kölcsön-könyvtárakat s a könnyen hozzáférhető közkönyvtárakat lélekrontó eszközöknek tekinti, s szinte szeretné kereken kimondani, hogy a könyvnyomtatás feltalálása átok az emberiségre. Míg Emerson még pár ezer kötetre szorítja az olvasásra érdemes könyvek jegyzékét, Harrison *index expurgatoriusa* a Britt Múzeum egész könyvtárát magába öleli, s csak egy végtelenül kis, mondjuk 30–40 kötetre menő töredéknek kegyelmez meg.

Ha a szakemberek sem birnak megegyezni a könyvtárunkba való és olvasásra érdemes művek kiválasztásában: ne csudáljuk, ha a nem-szakember éppen tanácstalanul áll e részben. Ennélfogva korántsem találok nevetségesnek annak a meggazdagodott amerikai farmernek az eljárását, a ki ujonnan épített palotájának u. n. könyves szobájába könyvtárt akarván elhelyezni, Boston egyik könyvkereskedőjének egyezer dollárról szóló váltót küldött, hogy azért az összegért neki egy alkalmas könyvtárt küldjön. Minthogy nem volt semminemű jártassága a könyvek megválasztásában, sem ahhoz való ízlése, nagyon természetesen, a hozzáértő könyvárusra bízta a dolgot, mondjuk: *szellemi étvágya kielégítését*, szintúgy, mint mikor egy vagyonos kereskedő, fia házassága alkalmával, valamely vendéglőben rendeli meg a lakomát, abban a meggyőződésben, hogy a vendéglős legjobban ismeri a gyomor vágyait és az étkeket legízletesebben tudja feltálaltatni.

Hiszen, mikor Lubbock angol tudós ezelőtt egy pár évvel, egyik felolvasása alkalmával a tanulmányozásra legérdemesebb 100 könyvjegyzéket a világirodalom könyvei közül összeállította, voltaképpen egy ilyen minta könyvtár „Standard Library“ receptjét mondta el. A tudós és nem-tudós világ egyiránt komolyan vette e dolgot, s az után rakásra keletkeztek a revideált, javított és bővített recepték az olvasásra legérdemesebb művekről.

Kiválasztás tekintetében Emerson nézetéhez visszatérve, bármily plausibilisnek tessék is az a tétel, hogy csak régi és kitűnő könyveket olvassunk, még sem lehet elfogadnunk. Hiszen vannak a leghíresebb könyvek között is olyanok, melyek ma legkevésbé érdemesek az olvasásra. Hirnevöket egyszer az alapította meg, hogy oly szolgálatot tettek koruknak, a minőre annak éppen szüksége volt. Hivatásuknak megfeleltek s ezzel napjok is lehanyaglott. Alig van híresebb könyv a világirodalomban Homér Iliasánál, s mégis, ki tagadhatná, hogy a repülő idő végtelen sokat koptatott el ebből a halhatatlan műből is, s hogy már a renaissance korában is, e mű olvastakor, a humanisták szívében sokkal kevesebb húr rezdült meg, mint az ó-kori görögöknél, kik mély vallásos érzéssel, s a mythologiai isten-kör egész hitével olvasták és élvezték. Mint a hogy a csillagvizsgáló bonyolult szerkezetű teleskopokon nézi a távoli csillagzatokat, s még akkor sem elég erős a látása, hogy a róluk sú-

gárvó fényből sokat el ne veszítsen, szintúgy a világirodalom firmamentumán egy-egy Homér-szerű csillag vizsgálására a történelmi rokonszenv és archaeologiai tanultság szemüvegével kell fölfegyverkezni, hogy e fenséges tüneményben gyönyörködni tudjunk. S valljuk meg őszintén, hogy ezzel a nagy apparatussal sehogy sincs arányban az a hatás, melyet a műremek tanulmányozásakor szívünkben érzünk, pedig éppen annál fogva, mert az az emberi jellem és a szenvedélyek elemi tényeit tárja fel, első sorban tarthat igényt a mi rokonszenvünkre. Ne csodáljuk tehát, ha a leghíresebb művek hatásának is meg van a maga emelkedése és hanyatlása; s hogy a könyvek szintúgy születnek, élnek és halnak el egymás után, mint az emberi nemzedékek. Hiszen azok egy-egy korszak értelmi és társas életének s világnézetének a kifejezői, s a mint ez a világnézet lassanként átalakul, a szerint az ő hatásuk ideje is lejár, mint a hogy egy szójáték elveszti a maga értékét, mihelyt megváltozott az az értelmi és társaséleti légkör, melyben született.

Mindezeknek alapján bátran mondhatni, hogy az olvasásban szintúgy szükségünk van a változatosságra és különféleségre, mint a táplálkozásban. Az egyoldalú diéta többrendbeli veszedelemmel jár itt is, ott is. Mert hiszen voltaképpen miért olvasunk? Első sorban azért, hogy magunkat műveljük, továbbá, hogy hasznos ismereteket szerezzünk, s végül, hogy szórakozzunk. Rendszerint mind a hármat megtaláljuk az irodalomban. Az irodalom a leghatalmasabb eszköz, mely szellemünket és jellemünket formálja, felfegyverzi belátással, állhatatossággal és bátorsággal, s inspirálja azzal a korszellemmel, mely az emberi elmének és társas életnek egyik legszebb ékessége. Az irodalom mind azokból a könyvekből áll, melyek az erkölcsi igazságot és az emberi szívet, a maga érzelmeivel és szenvedélyeivel vonzó alakban tárgyalják. A költők, drámaírók, humoristák, satirikusok, a nagy praedikátorok, moralisták s a politikai nagy szónokok, mindnyájan az irodalom kitűnő mesterei, mert megtanítanak bennünket az embert ismerni, az emberi szívvel megismerkedni.

Ennélfogva az irodalmi művek olvasása nem pusztá elegáns időtöltés, hanem igazi rendszeres művelése a képzeletnek, a rokonszenvnek és az erkölcsi érzetnek. Az irodalmi műveket nem azért olvassuk, hogy minden könyvbe bepillantsunk, melyet valaha okos emberek irtak;

hanem azért, hogy elménk nyiljék, finomodjék, szellemünk hajlékonyná váljék, ítélő erőnk izmosodjék és kifejezésünk módja gazdagodjék.

Hogy ezt a sokoldalú célét megközelíthessük, nem lehet csupán csak egyfajta olvasmányra szorítkoznunk, hanem ki kell terjeszkednünk az irodalmi műalkotás majd minden ágára. Olvasmányunknak legyen egy központja, egy-egy classikus szerző, és ennek a központnak megfelelő kerületet alkossanak aztán azok a többi irodalmi fajok, melyekkel szintén rokonszenvezünk.

II.

Mielőtt az irodalmi olvasmányokat jellemezném, szólanom kell valamit a hirlapokról, melyek ma az emberek millióinak mindennapi olvasmányai. Teljesen igaz Burke mondása, hogy a sajtó a negyedik rend az államban, s hogy e rend ura kezében királyi pálcát tart, mert koronázatlan király. Igaz, hogy a napi sajtó nagy hatalom, s hogy ezzel a hatalommal igen könnyen vissza is élhetni. A hirlapok engem mindig Roger Baconra emlékeztetnek, a XIII. század kitűnő szerzetesére, kinek az angolok a puskapor feltalálását tulajdonítják (1220.), a ki reszketett, midőn elmondották neki készítménye borzasztó hatását, és szerette volna új találmányát megsemmisíteni. És mégis ki panaszolna ma köztünk e nevezetes találmányra a miatt, hogy a hadviselés rendszerét merőben megváltoztatta? Mindenki tudja, hogy a puskapornak robbantó természete van, s hogy a gyermeknek vele játszani nem szabad. Minden hirlapíró deklarálja, hogy lapjának mysteriosus és rettenetes hatalma van, s majd mindenik lap tudunkra adja, hogy versenytársa ezt a nagy hatalmat roszra fordítja. Ez az intés világos felhívás arra, hogy hirlap-olvasáskor itéletünkkel folyvást résen legyünk. Nem szükség bőven fejtegetnem, hogy minő áldás az, hogy a napi sajtó útján minden nap értesülést vehetünk, nem csak a szomszéd népek politikai, közgazdasági, tudományos és művészeti életéről, hanem a föld legtávolibb zugában történő változásokról is, melyek sokszor — minden nagy távolságuk mellett — nagy jelentőségűek ránk nézve. A fentemlített tényeken kívül vezércikkekkel is szolgálnak, melyeknek mindenike kovász akar lenni, kelesztő eleme a politikai és társaséleti főbb kérdésekre vonatkozó nézeteknek, hogy belőlök a közvélemény formálódjék. És a nézeteknek ez a kelesztése, melynek következtében kedvelt hirlapunkkal együtt

éig magasztalunk egy államférfit s elítélünk egy másikat, s kérlelhetlen bíróként mérlegeljük az állami és társadalmi mozgalmak vezetőit: valóban titokszerű és meg nem határozható hatalom, melynek azonban természet szerint megvannak a maga árnyoldalai. Ezek a kész tájékoztató cikkek gyakran rávisznek minket a hebehurgya ítélet és az igazságtalanság útjára, mert fölmentenek a hosszas fontolgatás és önálló ítélet alkotása alól. Hiszen tapasztalásból tudjuk, hogy olyan kényelmes dolog a cikkiró kész fogatára felülni, s szivarfüst mellett hallgatni és helyben hagyni indokolt ítéletét a napirenden levő legfeltűnőbb eseményekről.

Csakhogy a más nézetének az a passiv elfogadása nagy mértékben gyengíti bennünk az egyéni felelősséget, s sekélyessé teszi meggyőződésünket. Beleveszünk lassanként a tömegbe, mely akaratunk ellenére visz magával s hasonlók leszünk a hasból beszélőkhez. Véleményünkben akárhányszor nem ismerünk önmagunkra, hanem igen is a mások hatására. Ekként szintúgy ragad ránk a vélemény, mint a ragadós betegség azokról, a kikkel érintkezünk. Az úgynevezett pártlapok hasonlítanak a szájra tett *respirátorhoz*, mely elzárja tőlünk a külső levegőt, s a saját magunk fölhasználta levegő szívására szorít. Ám de épelméjű embernek nincs szüksége ilyen respirátorra. Az egészséges tüdejű embernek azt mondja az orvos: „Menj a szabadba télenyáron, reggel és estve egyformán, s szívd a szabad levegőt, hogy véred felfrissüljön, tüdőd kitáguljon.“

Nagy érdemök a hirlapoknak, hogy változatos tartalmukkal a tudomány vívmányai, a természet és az ember műalkotásai iránt figyelmet és érdeklődést keltenek bennünk, s nem ők, de mi vagyunk a hibások, hogy ha beérjük azzal a pillanatnyi érdeklődéssel, melyet felköltöttek és engedjük, hogy a tegnap és ma érdeklődését a holnap kitörölje. Gyakran kerül továbbá oly tárgy a szőnyegre, melyre nézve sem igent, sem nemet nem tudunk mondani. Ilyenkor oly helyzetben vagyunk, mint az az angol író, kitől azt kérdezte egyik ismerőse, hogy mit gondol ön ez s ez ügyről: „Hja — barátom — lón a felelet, az én fejem e részben teljesen „kiadó szállás“; kérem, mondja meg nekem, hogy mit gondoljak.“ Mi is némely esetben a hirlapokból kapjuk a szót, s vesszük a gondolatot. Ezt teszi legkivált a szenvedélyes olvasó, mondjuk az „ujság-faló“, ki, szintúgy mint a gyermek, folyvást csak a jelenben él, s a múlttal és a jövővel teljességgel nem

törődik. Ilyen ujság-vágyó nép voltak a keresztyénség őskorában az athéniak, kik idejüket hírhajhászatban és továbbadásban töltötték; s már az evangyelisták idejében, azoknak a nagy hősöknek, kik költészetben, képfaragásban, vallásban és nyelvben annyi bámulatost alkottak, kik nagy nemzetek inváziójának ellenállottak: ezeknek mondom az utódai hírhajhászó, nyomorult, frivol és szolgálalkü néppé váltak, melynek értelmi és erkölcsi ereje legjavát a hivalkodás emésztette fel. Valóban az az ember, a ki ideje és ereje legjava részét hírek olvasására fordítja, istennek nem irigyelendő teremtményei közé tartozik. A hirlapok kitűnő anyagot nyújtanak nekünk a gondolkodásra, s ha mégis őket a gondolkodás pótlékául használjuk, könnyen tönkre tehetik értelmünket és jellemünket. A hirlapok útmutatói, hirtelen ismertetői azoknak az eszközöknek, melyekből míveltségünket megszerezhetjük, s ha valaki ez útmutatásoknál tovább menni nem bír, oly szánandó, mint az az ember, ki fogadást tesz, hogy teljes életében sárga répával és zöldséggel fog élni. A hirlapok a közmívelődés bankettje étlapján az u. n. entrée-t representálják. A ki ezzel a könnyű étellel beérve, a tartalmasabb fogásokhoz nem nyúl, de az ebédet végig nézi, könnyen elhitei magával, (s ebbe az illúzióba belesik a hirlapfaló is), hogy abból a sok jó és tápláló húsételből, rágó szerveinek minden használata nélkül, csupán a két szemével, jóllakott. A napi sajtó jó és rossz oldalait talán senki sem jellemezte oly találóan, mint Cowper angol költő, a következő sorokban:

„Sajtó, hogy dicsérjem bővös hatalmadat,
Bálványunk, istenünk, mint magasztaljalak?
Vallás és szabadság, alkotmány, törvények
Te általad halnak, te általad élnek;
Pharaót nem érte oly csapás, minőt te
A poklot nyitva meg: árasztasz a földre;
Forrás vagy, melyet a bölcsék és jók áldnak,
S fakadó vize vagy örök hazugságnak;
Mint az éden-kertben a Tudásnak fája:
Tőled ered a jó- s a rossznak tudása.“

III.

Ideje immár azokra az olvasmányokra térnünk, melyekből kulturánk származik, és melyekből nemzeti mívelődésünk táplálkozik. Mit szóljak a görög és latin classikus írók műveiről, melyekbe hazánk ifjuságát kétszerte-háromszorta nagyobb gondnal, idő- és erő-áldozattal

szokták bevezetni, mint a minővel nemzeti irodalmunkba vezetik be? Homért, Platot, Sophoklest színről-szinre ismerni s általuk fölemelkedni annak a népnek ideális világ-nézetére, mely talán minden eddig élt népek között a legegyszerűbb és a legboldogabb volt: annyit tesz, mint az ifjú nemzedék érzületét és gondolkodását kapcsolatba hozni az emberies érzés és gondolkodásmód örök mintáival. Sajnos dolog, hogy az ifjúság épen e mintákból érez és élvez legkevesebbet. A *grammatikai* synthesis, a *syntaxisi* synthesis, a *rheothorikai* synthesis: ezek a nehéz fegyverzetű ajtónállói a classikai irodalomnak a gyermek — ifjú vállaira oly nehéz terhet raknak, s erejét annyira kimerítik, hogy semmi kedve az Ilias vagy Aeneis epikai szépségeiben gyönyörködni. A philologiai alexandrinismus vagy szórszálhasogatás a tudomány nevében egész más irányba terelte a classikai tanulmányokat. A nehéz fegyverzetű nyelvészet oly szertelen világot akar vetni az ókori remekekre, hogy az intensív fénysúgárnak miatta, az ifjú elméje előtt minden elhomályosul. Azt a francia közmondást: „Le secret d'ennuyer est celui de tout dire“ — legmesterségesebb módon megvalósítja a mai philologia, s a tudományos alakba öltöztetett classikusokat nem egyszer szörnyetegekké teszi; a két nyelvet pedig a nyelvtani formák temetőkertjévé változtatja. S midőn az ily nagy apparátussal teleaggatott ifjú Homért, Virgiliust vagy Horatiust fordítja, olybá képzelem, mintha valakit arra kényszerítenének, hogy sarkantus csizmában úszszék. Görögországban Homér volt az az elem, melyben a görög szellem úgy élt, mint az ember a levegőben. Mi ma ezt a levegőt vegyi részeire bontjuk, s e közben egészséges illatát beszívni elfelejtjük. A mint Hegel találóan mondja, a görögök szelleme oly viszonyban van a mai philológiával mint a rózsát szagoló gyermek a gyógyszerészszel, ki annak szirmaiból rózsavizet készít. A legalaposabban ráunnak ifjaink az ókori művekre, s minthogy a tudós tárgyalás-módját sok helyt a hazai irodalmi művekre is átviszik, nagyon természetes, hogy már az iskolában megtanulják a Zrinyiászt, meg Vörösmarty műveit úgy tekinteni, mint Sophokles vagy Virgilius könyveit. Eszembe jut az a németországi jézsuita, ki istent szeretlenül féltte, de a ki egy kicsit emberfélő is volt, t. i. attól félt, hogy Schiller műveinek olvasása nagy kárt tesz a német nemzetben. Ám de háborgó lelkét csakhamar megnyugtató egyik tapasztalt kartársának eme nyilatkozata:

— Barátom, ettől ugyan egy cseppet se tartson, mert istennek hála, Schillert immár az iskolában olvassák!

Messez vinne tárgyamtól annak a fejtegetése, hogy minő viszonyban van iskoláink munkája nemzeti íróink és költőink még mindig csekély népszerűségével? E helyett egy pár vonással a gyermekek speciális olvasmányait jellemzem. Az ifjúsági és gyermekirodalommal könnyen végezhetek, mert — fájdalom — az még csak ezután fog nálunk megteremni. Eddigélő úgy volt, hogy fiaink és leányaink olvasmánya között alig tettünk különbséget. Azt hittük, hogy ha „Robinson Crusoe“ a fiúknak hasznos olvasmány, a leányoknak is szellemi épülésére válik; pedig világos dolog, hogy ha a katonásdit játszó fiú a Robinson kalandjaira vágyva-vágyik, a bábuját csöndesen ringató kis leány nem nagyon fog a kalandokért lelkesedni. „Eredj“ — „Rajta!“ ezt a mozgásteljes helyzetet és fáradhatatlan mozgást jelentő szólam jellemzi a fiúk olvasó-könyveit. A leányok élete oly erőteljes és izgalmas tárgyalást nem enged meg, mint a fiúk élete. A leányok, a nők élete is fényes példáit mutatja ugyan a heroismusnak, a nemes odaadásnak, a hosszútűró szenvedésnek, de az ő heroismusok más, mint a férfiaké. Az a bátorság, mely a férfit a harcmezőre viszi, hogy szembe szálljon az ellenséggel, vagy ráveszi, hogy beleugorjék a kavargó áradatba, hogy ember-társát megmentse: egészen más, mint a Carpenter Máriáé, ki egyedül mer járni London legfélelmesebb utcáin és büzhödt sikátorain, hol a policeman is csak párosával jár. Ez az utóbbi az *emberi*, a *keresztény* szellemű bátorság, amaz pedig, hogy úgy szóljak, az *állati* természetű. Amanak tárgyalása az elbeszélő erő rendkívüli fokát igényli, emezt nagyon könnyű úgy leírni, hogy a legnehézkesebb járásu képzeletet is megragadja. A csatatér párolgó vére; az égő ház lángja oly tények, melyeket nagyon könnyen fölfoghatni, ellenben a beteg szoba, a fájó szív, a büzhödt sikátor csak mesteri leírással kelhetnek rokonszenvet. A leányok irodalmának segíteni kell bennök a magyar nőket felépíteni; az egészséges fajta fiú-irodalomnak pedig segíteni kell megépíteni a férfiak nemzeti jellemét. Addig, míg nálunk is születik egy Miss Louise *Alcott*, ki Angolországban, leányok számára készített irataival kétszer tiz év alatt húsz ezer font sterlinget szerzett: hadd olvassák leányaink és fiaink hazai irodalmunk termékeiből azokat, melyeket bátran kezökbe adhatunk, s melyek nemzeties érzületüknek

és gondolkodásmódjuknak biztos alapvetői lesznek. Vajha nálunk is minden leány oly szerencsés lehetne, minő volt a most említett Miss Alcott, ki magáról a következőket írja:

„Midőn — úgymond — 15 éves koromban az olvasás-düh megszállt, elég merész voltam bemenni Emersonnak a könyvtárába, s megkérdezni tőle, hogy mit olvassak? Nem is sejtettem akkor kéresem merészségét, melyet szives útbaigazítása sokáig elfelejtetett. Az ő jóságos keze megkinált engemet Shakespeare, Dante, Goethe és Carlyle kincseivel, s hálásan emlékezem, hogy minő kedves béketűréssel hordozott körül könyves szobájában, míg a nekem való „új és igen érdekes“ könyvet megtaláltuk, s minő megbocsátóan mosolygott, midőn oly könyvre vágytam, mely felfogásomon túljárt. „Erre még várj egy kissé, leányom — mondá; időközben próbáld meg ezt, s ha megszereted, jőjj el ismét.“ És én e bölcs könyvek egynémelyikére ma is nagy béketűréssel várakozom, mert az ő könyvében találtam életemnek legigazabb örömét, s legjobb inspirációját.“

Kiváló helyet foglalnak el gyermekeink olvasmányai között a műmesék és tündérmesék. E részben kitűnő példa Aesopus, kinek híre a gyermek-szobában majdnem oly általános, mint a meséiben tárgyalt themák. Rendkívül érdekes és tanulságos lenne, azt a hatást kutatni, melyet Aesopus, vagyis az ő nevével összekötött mesegyűjtemény, az emberi elmére tett. A különböző divatok, mondhatni a tudatlanság és a bálványozás közepette is, a gazdag és a szegény otthonában Aesopus egyiránt szívesen látott vendég mindig. Mellette legnépszerűbbek: *Grimm* és *Andersen*. Kedveltségök titka az, hogy a mű- és tündérmesék az ifjú elmében minden erény magvait kellemes és ártatlan alakban elhintő eszközök. Grimm és Andersen főként megelégedésre és szerénységre akarnak oktatni, ellenben Aesopus állandóan az önteltséget mutatja fel hibáink forrásául. Régen a magyar gyermek beérte Aesopus meséi mellett Argirus királyfi, meg Hamupipőke történetével; de ma a gyermekmesék nagy száma neutralizálja a hatásukat, vagyis a mi az egyik könyvben jó vagy rossz, azt a gyorsan utána olvasott könyv hatása hirtelen kitörli, s így — úgyszólván — minden nap elmosódik az alkalmazásukra való állandó törekvés. Mint a hogy a szülék a legújabb regényeket olvassák és félre teszik, szint' úgy a gyermekek is, a legújabb mese-könyveket, a mint egyszer át-olvasták, ellökik talán örökre. Ma már a gyermekek sem kívánnak

egy könyvet kétszer vagy háromszor elolvasni, mint a hogy régen tették a mesés könyvekkel, midőn azoknak primitív szerkezetét szivők és képzeletök frissességével egészítették ki, s gyakori átolvasás után is találtak bennök valami újat. Kedvelt meséik jellemei meghitt barátokká váltak, pajtásaikkal róluk beszéltek, újból meg újból összehasonlították, s egy-egy kötet mese felért egy tuczat könyvvel. Ma gyakran egy tuczat mese-könyv sem ér fel egy *régi* mesegyűjteménnyel. A mai gyermekek mese-olvasmánya széles körű és üres, holott ezelőtt csak 40–50 évvel is szűkkörű és tartalmas volt.

A gyermeknevelésben igen fontos kérdés a könyvek megválasztása akár mesés-, akár képes-könyvek legyenek azok. E tekintetben szoros és mindenkor érvényes szabályt felállítani nem lehet. Bármely — különben jóra való — könyvjegyzéket sem lehet föltétlenül használni, mert itt csak a tapasztalat az egyetlen biztos vezető. Sajátszerű, hogy a szülék a gyermeki gyomor számára készült húsétek szerkezetét tanulmányozzák; de ritkán vetnek egy-egy pillantásnál többet arra, hogy a gyermeki lélek mit szeret és mit nem szeret. Ha az anya és apa gyermekök kezébe elsőben adott könyvek keltette érzéseket szemügyre venné, oly fajta irodalmat birnának kiszemelni, mely a gyermeki elmének őszhangzatos egésszé alakulását elősegítné és a lélek gyöngébb részeinek erőt adna. Ekként lehetne ellensúlyozni pl. erőteljes és optimistikus elbeszélésekkel a sentimentalis vagy pessimistikus hajlamokat; s másfelől az optimistikus vagy lázas természetü temperamentum egészségesen hangolódna a szelid reflexiókra készítő mesék által. Azok az emotiók, melyekre a gyermek alkalmas, oly őszintén nyilvánulnának, hogy a szüléknek könnyű lenne meghatározni, hogy mely fajta költemény a leghasznosabb gyermekeiknek. Az ide vágó olvasmányokkal arra kell törekedni, hogy gyermekünk a becsület és igazság útján induljon meg, s elméje legyen kész az egészséges elvek felfogására és átérzésére.

IV.

A növendék-ifjúság olvasmányairól — mint igen fontos tárgyról — külön tanulmányt szándékozom írni, tehát áttérhetek a felnőttek olvasmányaira. És itt az úgynevezett tudományos irodalmat — úgy hiszem — szintén bátran mellőzhetem, mint olyat, mely nem mindenkire tartozik. Itt csupán azt a szomorú tényt említem meg,

hogy tudományos irodalmunknak nehézkes, terjengős és az élettől elvonatkozó stylja nagyon messze áll a magyar nyelv szellemétől. Ennek oka a német tudományosságnak való hódolás, s az, a miben a német szellem nem hibás (hanem mí vagyunk a hibások), hogy magyar szókkal írunk német stylusban. A német tudomány nem tehet róla, hogy előadás dolgában nem szolgálhat oly mintával, melynek a kifejezésbeli rövidség, világosság és tömörség a fő ismertetője. Köztudomású dolog, hogy a német stynak nem a rövidség és általánosság a főerénye, hanem a hosszadalmasság és bonyolultság. Jól emlékezem, hogy mikor a német egyetemen a tanár egy-egy alapos mondatot nekünk elkezdett diktálni, a fásasztó munka közben vett paúzákat alatt, sokszor eszembe jutott énekes-könyvünknek az a dicsérete, mely így kezdődik: „Jövel szent lélek úr isten!“ t. i. add, hogy egyszer a mondatnak vége legyen. De a szent lélek a non-interventio elvét követve, rendszerint semleges maradt és sehogy sem akart vége szakadni a collossalis szerkezetű tételnek, mert köztudomású dolog, hogy a német mondat írásközben megdagad, mint rágás alkalmával az osztriga. Hogy tovább menve a világosságnak sem mintaképe ez a nyelv, azt egyik philosophusuk, Schelling is vallotta, midőn egy német államférfinak alkalmilag így nyilatkozott: „Ha valamely eszmével tisztába akarok jőni, magamnak be akarok számolni, francziául írom le, s aztán németre fordítom, mert hát ez a mi német nyelvünk hangzatos és erős ugyan, de hasonlít egy bonyolult játéku orgonához, melyen az ember nem csak a tiz ujjával, de a mellett a két kezével és a két lábával is dolgozik, úgy, hogy a játékos utoljára teljesen belebódul s fejét elveszti.“ A legkitűnőbb idegen tudósok szintén nem tartják a német nyelvet a világosság mintájának, úgy hogy Renan ezelőtt egy pár évvel tartott beszédében arra kérte a gondviselést, hogy majd ítéletnapkor nehogy német legyen az universalis nyelv, mert akkor nemcsak a pokolban, hanem a mennyországban is iszonyu nagy lesz a confusio.

A felnőttek olvasmányáiból szintén mellőzhetem az úgynevezett regényeket, melyekre tökéletesen áll Baconnak az a mondása, hogy egy némely könyvnek csak a czimét olvassuk el, másból csak keveset, s ritka könyv az, melyet egészen végig olvashatunk. Ma a regényolvasás valóságos sport, s azt a regényfalót, a ki egy 3—4 kötetes regényt *egy hét* alatt keresztül olvas, a „Vége“ szónál olyan diadal-

érzet szállja meg, mint mikor az indián skalp-vadász övé a régi fejbőrökhöz egy frisset fűzhet. A regényfaló hasonlít ahhoz a gourmandhoz, a ki mindig csak lágy kenyérral táplálkozik s utoljára a mai napság nagyon divatos gyomorhajba esik.

És most befejezésül hadd szóljak a hazai és külföldi classikus termékek olvasásáról.

Kit nevezünk classikus írónak? Saint-Beuve értelmezése szerint classikus szerző az, ki az emberi szellemet gazdagította, s egy lépéssel tovább vitte; a ki valamely csalhatatlan erkölcsi igazságot fedezett fel, vagy a ki mélyen behatott valamely örök szenvedélybe, vagy annak műhelyébe, az emberi szívbe; a ki gondolatokat vagy megfigyeléseket produkált bármely alakban, s a ki mindezt saját styljában mondotta el, de a mely mégis mindenkinek a stylja, az a styl, mely egyszerre új és régi, és minden korra szóló. Más szóval a nagy írók egy képpel, egyetlen szóval néha egy egész világot nyitnak meg elménkben, képzeletünkben, s gondolatuk viszhangzik lelkünkben. Homérnak egy versében, Shakespearenek egy pár sorában minő erkölcsi távlatok nyílnak meg előttünk S szintén így van a dolog Dantenál, Goethenél, Molièrenél, Aranynál, Petőfinél, és minden classikus írónál Nem terjeszkedem ki az ó class. olvasmányokra, mert ma azokat édes kevesen használják; de mert olvassuk Kőlcseyt, Berzsenyit s azokat, kik classikus minták után indultak, s olvashatjuk magyarul Aristophanest és Sophoklest, csak egy pár szóval akarom érinteni a különbséget a régi és újkori class. irodalom hatása között. Az ó class. írók jellemvonása az egyszerűség; bennük a képzelet szoborszerűen tűnik föl, ellenben az újkori classikusoknál sok rendbeli díszítéssel. Oedipus hasonlít egy tengerparti piramidalis szirthez, minőnek iskolás-korunkban képzeltük a Teneriffa sziget csúc át, hóval borítva, viharos fellegek közé nyúlva, a természettől a dühöngő szeleknek és hullámoknak könyörtelenül odadobva.¹⁾ Ellenben Lear király vagy Bánk-bán egy-egy hatalmas tölgy, melynek dús levelü ágazata reng és recseg a sors csapásai között. A görög költészet, görög templom a maga egyszerű, tiszta formáival és felnyuló oszlopaival, ellenben a modern költészet mintha a gót építész agyában született volna, száz esztendők műve, végtelen bonyolult szerkezettel, gazdag részletekkel, mely utóbbiért a romantika nevét kapta.

¹⁾ W. Bagehot: „Literary Studies“ London, 1879. I. kötet, 118—120. l.

A class. olvasmányok között első sorban kellene szólanom a Bibliáról, melyben a St.-Beuve követelte styllt, még pedig a nagy styllt azonnal megérezzük. A Bibliában meg van a zenei mozgás, mondjuk a zenei rythmus; de oly mozgás, mely változatosság, fenségesség és páthosz tekintetében a legtöbb költői mű hatásán túl tesz, túl a modern világ minden rythmusán és rímén. Ez a rythmus az, a mely uralkodik a Biblia minden versében, de a mely a legfőbb fokra jut a zsoltárookban. Van bennök kétségkívül mérték, de az a mozgó zené, a mely élet; az a Dávid keblében lévő hullámzó tengeré, az az emotiók és szenvedélyek szabad folyásé, melyek szókba mennek át. Nagy igaza van Tolstoi-nak, midőn azt mondja: „Mély meggyőződése, hogy Biblia nélkül a gyermekek és a felnőttek fejlődése a mi társadalmunkban szint oly lehetetlen, mint a minő lehetetlen lett volna Homér nélkül a görög társadalomban. S ha mi, fájdalom, a Bibliát sem a családban, sem az iskolában ma eléggé nem olvassuk, legalább vigasztal az, hogy legalább részben átéljük, cselekedszük, mert az a meleg rokonszenv, mely a civilizált nemzetek társadalmait mind jobban-jobban átjárja, mely a jótékony egyesületeket teremti, semmi egyéb, mint a Jézus hirdette felebaráti szeretet megtestesülése.“

Fő olvasmánynyá, olvasmányaink központjává a modern class. irodalom mestereit, vagy mondjuk, a nagy költőket kell tenni, kik körül csoportosulnak az életrajzi, természettudományi, történelmi, néprajzi stb. olvasmányok, mint a kör kerületét alkotók. Ha a képírást hallgató költészetnek nevezték, a költészetet beszélő képírásnak mondhatnók. A class. költői műveket nem a tanulásért, nem is a hasznos ismeretekért olvassuk, hanem azért, hogy a nagy szellemek szellemünkre termékenyítőleg, érzésünkre tisztítólag, akaratunkra erősítőleg hassanak. A class. művekhez úgy megyünk, mint az úszó a tengerhez. Behatolunk a tengerbe s nevetjük hullámai zajgását, s megújult erővel, megfrissült izmokkal jövünk ki csapkodó karjai közül. Egészségünk és életerőnk gyarapodott, jóllehet csak a tenger mysteriozus karéneket hallók, s egy perezig sem nyitá szóra ajkát az oceán, hogy csak egyetlen moralis elvre is tanítson. Ámde minden classikus, akarom mondani: *oceanikus* írónak meg van a maga titka, mindenkinek meg van a maga új, a maga önálló egyéniségét alkotó gondolkodásmódja, életnézete, melyeket csak meghitt és hosszas barátkozás

után leshetünk el tőlük. Hiszen ha egy szonátát is jól esik sokszor eljátszanunk, miért ne lehetne egy nagy mester műveit tízszer, sőt százszor elolvasnunk. Nagy tévedés azt hiúni, hogy mert egy mester-művet elolvastál egyszer, kétszer, avagy tízszer: teljesen végeztél vele. Azzal vele kell élnünk, s napi foglalkozásunk kiegészítőjévé tennünk. Shakespeare, Molière, Goethe, Petőfi, Arany és a világirodalom összes classikusai nem azt várják tőlünk, hogy egyszeri olvasás után szépen beköttetve, díszes könyv-polczokra helyezzük, s róluk a bálványozás hangján beszéljünk; hanem azt, hogy velök bizalmas viszonyba jöjjünk, s mint testvér a testvérral, úgy éljünk. Ők szívökkel írták tele műveiket, s sziveinkben akarnak élni és natni és nem a poros könyv-polczokon heverni. Általok s csak általok leszünk — mint Dowden szépen modja — az irodalom egyetlen *katholikus* egyházának tagjai: a hol aztán mindegy, hogy dioecesisünk püspöke Shakespeare, Homér, Dante, Goethe, Cervantes, Molière-e; mert bármelyikök megtanít minket a művészet amaz általános tanaira „quod semper, quod ubique, quod ab omnibus.“ De jól megjegyezzük: egyszerre csak *egy* nagy mester tanítványai lehetünk, s a ki Petőfit választotta mesterének, az ugyanakkor nem lehet Dantenak is meg Goethenek is a tanítványa. Igenis, évek multán föl lehet a mestert cserélni, de egy emberi élet alatt legfönnebb 4—5 mesterhez járunk, mert minden mester tanának hússá és vérré kell válni bennünk.

Hogy nekünk magyaroknak mindenek fölött saját nagy költőinket kell tanulmányoznunk, arra igen sok okunk van. Az idegen irodalom használata lehet igen becses, de mert nem hasonlít a mi családi életünkhöz, mert nem a mi otthonunkat tárja fel, szívünk szívéhez ritkán szólhat. Történelmünk mutatja, hogy a külföldi irodalom szertelen használata mellett kóborlókká leszünk, kiknek százával van ismerősük, de nincs egyetlen igaz barátjuk és — a mi fő — nincs hazájuk. Nekünk a mi életünkhöz közel eső költői világ kell, mely azt visszatükrözze, kiegészítve tökéletesbítse, s mely életünk derüs-borus óráit megenyhítse.

Másfelől class. íróink nyelvünk nagymesterei lévén, csak tőlük tanulhatjuk meg igazán nyelvünk szépségeit: Arany költészetéből az ünnepélyes zenét és erkölcsi fenséget; holott Petőfi költészete nyelvünk mozgásteljességével ismertet meg, mert gyakran úgy érezzük, mintha szavainak (Bagehotnak Shelleyről szóló jellemzése szerint) ke-

zük nőne, lábuk nőne, lelkük is volna, vagy olyan erélyük, milyen a mozgó lényeknek van.

De olvasnunk kell végre hazai classikusainkat a hazafias érzet elsajátításáért, s az ősökkel való solidaritásért, hazánk történelmével való megismerkedésért is.

Vörösmarty és Arany époszaiban, Katona Bánk-bánjában több és termékenyítőbb történelem van, mint egy kazal feldolgozatlan történelmi adatban. S nekünk hazánk történelme tanulására azért is nagy szükségünk van, mert iskoláink ezt a minimumra redukálták, ellenben *Kis Pípin*, *Medve Albert*, és *Földönfutó János* viselt dolgaira bőven kiterjeszkednek. Fődolgunk a középiskolában az u. n. világtörténelemben megtanítani más nemzetek apró szentjeinek trivialis dolgait, s miattuk nemzeti félisteneinket a sutba dojni, hogy életük és tetteik emléke egyes merész vállalkozók kiadványai közt porosodjék és mohosodjék. Évek óta hirdetem, hogy nemzeti történelmünk középiskolánkban a gyermek-asztalhoz ültetett vendég, mert ezeréves mulunkon egy iskolai év rövid háromnegyede alatt futnak át ifjaink.

Többé tehát nem nevelés, a mit az adomabeli alföldi ember meg akart cselekedni, hogy t. i. három hordónyi bor-természt valamiképp egy hordóba erőszakolja bele. Nekünk végzetünk oly drámai eseményekkel teljes történelmet adott, hogy akár 9—10 esztendeig taníthatnók-tanulhatnók; de mi beleszorítjuk rövid 70—80 tanóra szűk keretébe, mert hát az idő drága, s ifjainknak teljes három esztendeig a cimberék, teutonok, normannok, szeldsukok s egyéb kalandor népek félig mesés viselt dolgait, vagy a *Nagy Kanut* és *Madarász Henrik*-féle celebritások biographiáját kell betanulniok. Csuda-e aztán, ha az Oroszlánszívű Richárdok és Rettenthetlen Jánosok gyakran emlegetett neve mellett, a *mi* rettenthetetlen Jánosunké: Hunyadié, az oroszlán szívű Zrínyieké és Rákóczyaké szerényen megvonulnak, s lassanként ásatagokká válnak?

Csuda-é, ha ily rendszer mellett a magyar ifjú minden ízét átjárván a külföld bámulata, sárba dobja nemzeti klenodiumait, melyekkel igaz értékük szerint soha meg sem ismerkedett. És nem természetes-e, ha az *illető* felnőtt korában idegen szellem és irodalom termékeihez fordul, melyekből Vörösmartyként „összeolvas sok tarkát és keselyt: míg elméje, szíve, nyelve külföld után delejt“.

Pedig, mint a hogy évekig családunk tagjaival való együttélés

mind erősebbé teszi a rokonszenv kötelékeit: szint' úgy a nemzeti nagy család régi tagjaival való huzamos együttlét lehet csak a hazaszeretet igazi nevelő eszköze. „Az ember — úgymond Jules Ferry — úgy szereti hazáját, a mint ösmeri, és a mint megvénhedett atyját szereti. Szeretjük hazánkat dicső multjáért, átélt szenvedéseiert, ránk hagyott nagy szolgálataiert“.

A nemzeti irodalom a nemzeti élet szívverése, melyet közölni kell az ifjúsággal, hogy a nemzet élete valamiképpen meg ne szakadjon. Gyermekeink a játszótérre mennek, hogy izmaikat ott kellemesen foglalkoztassák és kifejtsék: nemzeti remekiróink műveit tanulják, hogy átélvén azt az eszméibb és ifjabb életet, melyet régebben nemzetünk átélt: értelmi és erkölcsi erőtökét gyűjtsenek s e közben szellemi és erkölcsi szervezetük megerősödjék.

Ám nekünk felnőtteknek is — bármely pályán legyünk, — foglalkoznunk kell nemzeti nagy iróinkkal, mert irodalmunk egy szervezett és működésben levő emlékirat, mely a nemzeti életnek nemcsak híres tetteit foglalja magában, de valóságos élő öntudata a nemzeti lét belső forrásainak, lelkesítő érzelmeinek és irányzó eszméinek.

Régen nálunk a vallás és a haza volt a nemzeti tudat első kifejezője; ma, midőn a kishitőség, a scepticismus és pessimismus gyökeret kezdenek verni, s midőn a vallásos élet lehanyatlott: nem jó volna-e a haza iránt való meleg érzést olvasmányainkkal annál inkább ápolnunk? Őseink a hazai és házi istenekhez hívek voltak: *mi* — ne tagadjuk — a sok idegen elemnek fejünkbe férközése miatt, kezdünk velök csak nominalis unióban, plátói viszonyban élni. Lelkesedünk a tudományok nagy respublikájáért, s könnyen elfeledjük azt a talpalatnyi drága földet, melyen élünk-halunk kell. Azért, hogy a fenséges templomban áldozhassunk, lemondunk a hazai tűzhely lángja élesztéséről. Ám a tudományok domjában áldoznunk *szép*, de a nemzeti geniusz oltára tüzét szakadatlanul ápolnunk: elengedhetetlen *kötelesség*.

FELMÉRI LAJOS.